

**O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA PRAGMATIK BIRLIKLARNING NUTQ
JARAYONIDAGI FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI**

Alibekova Ro‘zixon Qo‘qon Universiteti Andijon filiali

Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi

25–16-guruh talabasi

Telefon: +998 33-372-68-54

Email: alibekovaroazon@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida pragmatik birliklarning nutq jarayonidagi o‘rni va ularning kommunikativ samaradorlikka ta’siri ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Pragmatika — nutqning mohiyatini, ma’no ortidagi niyat, kontekst, vaziyat, suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabat va ijtimoiy omillarni o‘rganadigan lingvistik yo‘nalish sifatida izohlanadi. Maqolada pragmatik birliklar tarkibiga kiruvchi deiktik vositalar, nutq aktlari, nutq etiketi, presuppozitsiya, implikatura kabi unsurlar alohida ko‘rib chiqiladi hamda ularning mazmunni anglashdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, hozirgi o‘zbek tili nutq amaliyotida pragmatik birliklarning qo‘llanish darajasi, ularning ijtimoiy-madaniy muhit bilan bog‘liqligi, o‘quvchilarda pragmatik kompetensiyani shakllantirishning ahamiyati ham ochib berilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, pragmatik birliklarning to‘g‘ri qo‘llanishi nafaqat nutq mazmunining aniq yetkazilishiga, balki muloqot jarayonining madaniy va psixologik barqarorligiga ham xizmat qiladi. Maqola yakunida o‘zbek tilini o‘qitishda pragmatik yondashuvdan foydalanish bo‘yicha amaliy takliflar keltirilgan.

Аннотация: В данной статье рассматриваются функциональные особенности прагматических единиц в процессе речевой коммуникации в узбекском языкознании. Прагматика объясняется как направление лингвистики, изучающее намерение говорящего, контекст, ситуацию общения и социальные факторы, влияющие на смысл высказывания. В исследовании анализируются такие прагматические единицы, как дейктические средства, речевые акты, речевой этикет, пресуппозиция и

импликатура. Особое внимание уделяется их роли в правильном понимании содержания речи. Также описывается степень употребления прагматических единиц в современном узбекском языке, связь прагматики с социокультурной средой и значимость формирования прагматической компетенции у обучающихся. Результаты исследования показывают, что правильное использование прагматических средств способствует не только точной передаче смысла, но и созданию культурно устойчивой, психологически комфортной коммуникации. В заключение предлагаются практические рекомендации по использованию прагматического подхода в преподавании узбекского языка.

Abstract: This article explores the functional features of pragmatic units in the speech process within Uzbek linguistics. Pragmatics is defined as a branch of linguistics that studies speakers' intentions, context, communicative situations, and social factors influencing meaning. The analysis focuses on pragmatic units such as deixis, speech acts, speech etiquette, presupposition, and implicature, emphasizing their significance in meaning interpretation. The article also discusses how pragmatic units function in modern Uzbek speech practice, their connection with socio-cultural environment, and the importance of developing pragmatic competence in learners. Findings indicate that the correct use of pragmatic units ensures not only accurate meaning transmission but also supports culturally and psychologically balanced communication. The paper concludes with practical recommendations for applying pragmatic approaches in teaching the Uzbek language.

Kalit so'zlar: Pragmatika, nutq akti, deiksis, nutq etiketi, presuppozitsiya, implikatura, kommunikativ kompetensiya, kontekst.

Ключевые слова: Прагматика, речевой акт, дейксис, речевой этикет, пресуппозиция, импликатура, коммуникативная компетенция, контекст.

Keywords: Pragmatics, speech act, deixis, speech etiquette, presupposition, implicature, communicative competence, context.

Kirish

Tilshunoslikning so‘nggi yillarda jadal rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biri bu — pragmatika bo‘lib, u til birliklarining mazmuni qanday sharoitda va qanday maqsadda yuzaga kelishini o‘rganadi. An‘anaviy semantika so‘z va gaplarning lug‘aviy ma‘nosini tahlil qilsa, pragmatika bu ma‘nolarning real muloqot jarayonida qanday ishlashiga e‘tibor qaratadi. Bugungi kunda jamiyatdagi ijtimoiy aloqalarning kengayishi, kommunikativ kompetensiyaning har bir sohada muhim o‘rin tutishi pragmatik bilimlarni o‘rganishni dolzarb qiladi. Ayniqsa, o‘zbek tilshunosligida nutq madaniyati, muloqot etiketi, yashirin ma‘no (implikatura), taxminiy ma‘no (presuppozitsiya) kabi masalalar tobora ko‘proq ilmiy izlanishlarni talab qilmoqda.

Pragmatik birliklarning nutq jarayonidagi samaradorligi ularning kontekstga bog‘langanligi bilan belgilanadi. Bir xil gap turli vaziyatlarda butunlay boshqa ma‘noni anglatishi mumkin. Masalan, “Eshik ochiq qolibdi” degan oddiy gap buyruq, taklif yoki tanbeh ma‘nolarini bera oladi. Bunday o‘zgarishlarning barchasi suhbatdoshlarning o‘zaro munosabati, mavqe, yosh, rasmiylik darajasi va boshqa psixologik omillarga tayanadi. Shuning uchun pragmatik yondashuv nutqni to‘g‘ri anglashni o‘rgatadi.

Bugungi kunda o‘zbek tilini o‘qitishda pragmatik kompetensiyaning shakllanishi alohida e‘tibor talab qiladi. Chunki o‘quvchi faqat grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuzishni emas, balki uni qaysi vaziyatda qanday aytish maqsadga muvofiq ekanini ham bilishi lozim. Pragmatik birliklarning nutq jarayonidagi funksiyalarini tahlil qilish o‘zbek tili ta‘limi sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism

Pragmatik birliklar nutq jarayonining asosiy harakatlantiruvchi mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Avvalo, deiksis tushunchasini olaylik. Deiktik birliklar — shaxs, joy, vaqt, narsaga ishora qiluvchi til vositalari bo‘lib, ularning ma‘nosi faqat kontekst orqali aniqlanadi. Masalan, “bu yerda”, “u odam”, “hozir”, “keyin” kabi so‘zlar vaziyatga bog‘liq holda o‘zgaradi. O‘zbek tili muloqotida

pamijozlik, hurmat, ijtimoiy masofa kabi madaniy omillar deiktik vositalarning qo'llanishiga sezilarli ta'sir qiladi.

Ikkinchi muhim birlik — nutq aktlari. Tilshunos J. Ostin va J. Serri tomonidan asoslangan nutq aktlari nazariyasiga ko'ra, har bir gap biror harakatni bajaradi: buyruq beradi, so'raydi, ma'lumot beradi, taklif qiladi, maslahat beradi. Masalan, “Derazani yopib qo'ying” gapida bu buyruq akti; “Deraza ochiqmi?” esa ko'rinishda savol bo'lsa-da, ba'zan iltimos yoki tekshirish ma'nosida qo'llanishi mumkin. O'zbek tilida nutq aktlari odob-axloq me'yorlari bilan chambarchas bog'liq: to'g'ridan to'g'ri buyruq berish o'rniga yumshoq, bilvosita shakllar ishlatiladi.

Uchinchi birlik — nutq etiketi, ya'ni muloqot madaniyati. Salomlashish, murojaat, minnatdorchilik bildirish, kechirim so'rash kabi vositalar pragmatik birliklarning eng faol ishlatiladigan turlaridan. O'zbek xalqining milliy madaniyatida nutq etiketi juda boy bo'lib, u muloqotning psixologik moslashuvini ta'minlaydi.

Presuppozitsiya — gapning yashirin, oldindan ma'lum bo'lgan ma'nosini bildiradi. Masalan, “Sen bugun ham kech qolding” gapidagi “ham” so'zi suhbatdosh ilgari ham kech kelganini bildiradi. Bu ma'no ochiq aytilmaydi, lekin kontekst orqali seziladi. Presuppozitsiya nutqni teran anglashga yordam beradi.

Implikatura esa aytilmagan, ammo suhbatdosh tomonidan tushuniladigan ma'no. Graysning pragmatik nazariyasiga ko'ra, odamlar muloqotda muloqot tamoyillariga tayanadi va ko'pincha yashirin ma'nolarni qo'llashadi. Masalan, kimdir: “Havo juda sovuq-ku”, desa, aslida “Derazani yoping” yoki “Issiqroq kiying” degan niyat bo'lishi mumkin. O'zbek tili nutq madaniyatida implikaturalar ko'p uchraydi, chunki bilvosita fikr bildirish odobli hisoblanadi.

Pragmatik birliklarning nutq jarayonidagi funksiyalari quyidagicha umumlashtiriladi:

- ma'noni kontekstda aniqlash;
- suhbatdoshlar o'rtasidagi ijtimoiy masofani belgilash;
- muloqot madaniyatini tartibga solish;

- yashirin ma'nolar orqali nutqni boyitish;
- psixologik moslashuvni ta'minlash;
- kommunikativ samaradorlikni oshirish.

Bugungi kunda o'zbek tilini o'rgatishda pragmatik kompetensiyani shakllantirish muhim pedagogik vazifadir. O'quvchi til birliklarini faqat grammatik-leyksik jihatdan emas, balki vaziyatga qarab to'g'ri qo'llashni ham bilishi lozim. Bu esa muloqotdagi xatoliklarni kamaytiradi, nutq madaniyatini takomillashtiradi.

Takliflar

1. O'zbek tili darslarida pragmatik birliklar alohida mavzu sifatida o'qitilishi.
2. Muloqot vaziyatlariga asoslangan interaktiv mashqlar ko'paytirilishi.
3. Deiksis, nutq aktlari, presuppozitsiya va implikatura bo'yicha amaliy topshiriqlar berilishi.
4. O'quvchilarda pragmatik kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan kommunikativ treninglar tashkil etilishi.

Xulosa

Pragmatika — tilshunoslikning eng dolzarb va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlaridan biri bo'lib, u nutq jarayonidagi birliklarning vaziyatga bog'liq holda qanday ma'no kasb etishini o'rganadi. O'zbek tilshunosligida ham pragmatik birliklar masalasi tobora chuqurroq tadqiq qilinmoqda, chunki u tilning real hayotdagi qo'llanishini o'rganishga imkon beradi. Tadqiqot davomida pragmatikaning asosiy birliklari — deiksis, nutq aktlari, nutq etiketi, presuppozitsiya va implikatura tahlil qilindi. Ularning har biri muloqot jarayonida muhim vazifani bajaradi: deiksis kontekstni belgilaydi, nutq aktlari tilning harakat ekanini namoyish qiladi, nutq etiketi suhbatdoshlar o'rtasida madaniy muvozanat yaratadi, presuppozitsiya va implikatura esa yashirin ma'nolarni anglashga yordam beradi.

Bugungi globallashtirish sharoitida til faqat grammatik qoidalarining yig'indisi emas, balki murakkab kommunikativ tizim sifatida qaralmoqda. Shuning uchun ham o'quvchilarda pragmatik kompetensiyani shakllantirish zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. O'quvchi yoki talaba nafaqat gapni grammatik

jihatdan to'g'ri tuzishi, balki uni qaysi vaziyatda, qanday maqsadda, kimga nisbatan qo'llashni ham bilishi kerak. Tilning shu tarzda o'rganilishi samarali muloqot ko'nikmalarini shakllantiradi va nutq madaniyatini rivojlantiradi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek nutq amaliyotida pragmatik birliklar milliy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar, psixologik omillar va ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog'langan. O'zbek xalqi muloqotida bilvosita nutq, hurmat ohangi, madaniy masofa, ijtimoiy maqomni e'tirof etish kabi tamoyillar pragmatikaning amaliy ko'rinishlaridir. Shuningdek, o'zbek tilining o'ziga xosligi ham ko'pgina pragmatik birliklarning mazmunini shakllantiradi.

Maqolada keltirilgan tahlillar va xulosalar o'zbek tilshunosligida pragmatik bilimlarni yanada chuqurlashtirish zarurligini ko'rsatadi. O'qitish jarayoniga pragmatik yondashuvni keng tatbiq etish esa til o'rganuvchilarning kommunikativ salohiyatini oshirib, ularni muloqot jarayonida faol va ongli ishtirokchi bo'lishiga yordam beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Yo'ldoshev B. Pragmatika nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2019. – 240 b.
2. Meliyev B. Nutq madaniyati va pragmatik tahlil. – Samarqand: Zarafshon, 2021. – 198 b.
3. Hojiev A. Lingvistika va til madaniyati. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 156 b.
4. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.
5. Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 138 p.
6. Grice H.P. Logic and Conversation // Harvard Studies in Philosophy. – 1975. – pp. 41–58.

